

COMENIUS ÉS A SÁROSPATAKI KÖNYVKIADÁS

Comenius Amos János 1592 március 28-án született Morvaországban. Szülei a Cseh testvérek vallási csoport tagjai voltak, akiknek körébe Comenius is belépett. Külföldi tanulmányai befejeztével, 24 éves korában pappá szentelték. Papi munkája mellett figyelme egyre inkább az oktatás felé irányult, amely ebben a korban siralmas állapotban volt. Csak a fiukat tartották érdemesnek arra, hogy oktatást kapjanak, de a szegénynek született fiúk is ki voltak ebből szorítva. A latin nyelvre épített oktatás nehézkessé tette a tanulást, nem törődtek azzal, hogy a gyermeket fokozatosan vezessék el az egyszerűbb ismeretektől a bonyolultabbakig. A fegyelmezés szigorú volt, nem egyszer brutális eszközökkel éltek a tanítók. Simon Laurie skót pedagógus egyszer úgy jellemezte a XVII. századi iskolákat, mint amelyekben rendszertelenség uralkodik, s az unalom ver tanyát. Az iskolákat igen találó elnevezéssel az „elme vágóhídjainak” titulálta.

Comenius is felmerítette a hangját az oktatás megreformálásáért, olyan rendszert javasolt, amely a tanulást érdekessé teszi. Oktatási rendszerét pampaediának nevezte, amelyvel célja az „egyetemes műveltség” átadása volt. Úgy vélte, hogy a gyereket lépésről lépésre kell megtanítani az alapismeretekre, s legfőképpen az anyanyelvén kell tanítani. Az oktatás legyen játékos, gyakorlatias, mindezzel a szellemi és erkölcsi tökéletesedést lehet szolgálni. A műveltség anyagát össze lehet válogatni úgy, hogy „a világban uralkodó harmóniát” tükrözze. A műveltség nemcsak az irodalmi, művészeti és tudományos ismeretek összessége -felfogása szerint-, hanem együttélések, viszonyulások, viselkedési normák, működési mechanizmusok rendszere. Ez a feltétele emberek, intézmények, országok, nemzetek együttműködésének.

Comenius Heidelbergben töltötte tanulóéveit, ahol szoros szellemi kapcsolatba került a korszak elismert tudósaival, többek között Alstediusssal, de hatott rá Descartes gondolkodásmódja és Hartlib bölcselate is. Mindezek a tanok világképének szerves részévé váltak, s pedagógiai gondolatait is megtermékenyítették.

Comenius tanításról szóló művei közül először „A gyermekkor iskolája” című munkáját adták ki, amely 1630-ban látott napvilágot. Ezt követték további pedagógiai munkái, latin nyelvű könyvei, panszofikus gondolatait a gyakorlatba átültető tankönyvei. „Orbis Pictus” c. művét közel 200 évig használták Európa iskoláiban. A könyvek bilingvis, trilingvis változatai is voltak, sőt már Comenius korában négynyelvű változat is napvilágot látott. Ezek a könyvek annak a szellemiségnek a tükröződi, amelyek a „szellem napvilágát” akarják meghonosítani a XVII. század brutális, háborúkkal terhelt valóságában. A megpróbáltatások és a megmértetések korában is azt próbálja bizonyítani, hogy a nemzeti lét alappillérei az anyanyelv, a megértés és a műveltség. Ezek az nemzetek együttélésének feltételei. Anyanyelv nélkül az ember olyan, mint a gyökértelen fa. Ugyanakkor azt is megfogalmazza, hogy aki a másikat nem érti meg, önmagát ítéli kitesztottságra.

Comenius az oktatást az emberiséget egymáshoz közelebb hozó erőnek tekintette, az volt a meggyőződése, hogy az egyetemes műveltség segíthet megőrizni a világbékét.

Comenius bölcselati világképét természettudós-filozófus természetlátása határozza meg. Megjelenik gondolkodásmódjában a reneszansz univerzalizmus, de megtaláljuk a barokk enciklopédizmus jellemző jegeit is. Nem véletlen, hogy nyelvű könyvei tuda-

mánytárak is egyben, enciklopédikus ismeretanyagot közölnek. Munkásságára jellemző, hogy keveredik benne a nagyformátumú, rendszerező tudós globális gondolkodásmódja, aki kora tudományosságának jó ismerője, és az óvatos újító, akinek műveltségfelfogásában megfér a tudás és a helyesen értelmezett hit, a lelkiismeret szabadsága.

Comenius kora egyik legféltékenyebb egyénisége volt. Kiterjedt levelezést folytatott Európa szinte minden országában élő barátaival. A Westfáliai béke után - jóllehet a világon mindenfelé hívják-, úgy dönt, hogy Rákóczy György és Lőrántffy Zsuzsanna meghívására elfogadja a sárospataki kollégiumban felkínált állást. 1650 novemberében érkezik meg, s ott tölt négy évet, hogy a fejedelmi kérésre megreformálja az oktatást. Több írása utal arra, hogy döntésében a Westfáliai béke miatti elkeseredése is közrejátszott, hiszen úgy érezte, hogy hazája és a hitebeliek az abszolút vesztesei a harmincéves háborút lezáró békének. Olyan békét képzelt el, amely az emberek kölcsönös megértését, egész Európa békéjét jelenti. S ehhez a legfőbb eszközként – talán kissé utópisztikusan – az egész társadalom nevelését tartja. Az ifjúság helyes nevelését az egyetemes műveltség megvalósítása útján képzei el.

Comenius Sárospatakra úgy jött, mintha „haza jönne”. Ez nemcsak gesztus a részéről, hanem -mint művei tanúsítják- igazi érzés. „Gentis felicitas” c. beszédében így ír: „Ha ti hunjaim tudtok élni tehetségekkel, bölcsesség dolgában Európa egy népénél sem lesztek hátrább”.¹ Lelkesítő szavaiban egyrészt atyai gondoskodás, másrészt szimpatizáló azonosulás figyelhető meg. Talán őseinek magyarokkal való kapcsolata, esetleges magyar származásra utaló családneve „Szegecs, a nivnicei” -ahogyan némelykor aláír-, is erősíti ezt.²

„A lelki tehetségek kiműveléséről”³ szóló 1650-ben elmondott beszédében szembeállítja a műveltséget és a barbárságot, s a tehetségek kiműveléséről beszél, hiszen el kell érni, hogy mindenki, aki „embernek született, tanuljon meg emberként élni”. A „Schola Ludus” előszavában megfogalmazza az iskola feladatát: Az iskola az „emberség műhelye”, az élet „előjátéka”. Itt kell előkészíteni a gyermeket arra, hogy társadalmi szerepeiben meg tudjon felelni az elvárásoknak. A permanens nevelés gondolatát is megfogalmazza, amelyet az iskolának kell megalapoznia. „A nagyfényű pataki iskola szervezete” c. munkájában az iskola közvetlen céljáról így szól: „Sapere, agere, loqui”, vagyis bölcselkedni, cselekedni, beszélni.

Sárospataki újtársai közül a legfontosabbak: a fogalmak rendszerbe foglalása, a szavak és dolgok egymásra vonatkoztatása, az érzékekre való hatás, a szemléltetés, a természetesség, az életközelség, a hasznosság, a cselekvés és öntevékenység, a játékoság.

Comenius számára a fejedelmi támogatáson kívül az is vonzó Sárospatakon, hogy nyomda működtetésére is van lehetőség – hiszen a helybéli könyvnyomtatásnak vannak előzményei –, s így művei közvetlenül kinyomtathatóak, s az oktatásban használhatóak.

A sárospataki nyomda működése az iskola történetéhez kapcsolható, létrejötté szorosán összefügg a pataki kollégium szellemiségével, és pártfogóinak áldozatkészségével.⁴ A

¹ Comenius: De gentis felicitatis Oratio. In.: Rác Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest, 1931. 234. p.

² V.ö.: Bakos József: Comenius és a magyarok. In.: Comenius és a magyar művelődés. Bibliotheca Comeniana V. Magyar Comenius Társaság. Sárospatak. 1994. 30-34. p.

³ Comenius: De cultura ingeniorum oratio In.: Bibliotheca Comeniana II. 1988.

⁴ A sárospataki kollégium alapítása Perényi Péter földesúr nevéhez fűződik /1531/, 1566-ban az iskolát magasabb szintű iskolává nyilvánították, a XVII. század első felében már kollégiumként emlegetik.

kollégium 1630-1660-ig terjedő korszakát a „fejedelmi pártfogók korának” nevezik, mivel az iskola I. Rákóczi György és felesége, Lórántffy Zsuzsanna kiemelt figyelmének örvendett.

„...Az pataki scholára s annak javára senkinek meg nem engedjük nagyobb vigyázása s gondja legyen nálunknál...”⁵

Tekintsük át dióhéjban, hogyan is vált Patak nyomdakeltyé.

A fejedelem a gyulafehérvári iskola példáját követve, amely szerint egy iskola felvirágzása a kiadott könyveken is múlik, nyomda alapítására szánta el magát. Eddig az ideig Kassán, Bártfán, Lőcsén és Debrecenben, esetleg Nagyváradon jelentek meg művek, de megesett, hogy a professzorok és a peregrinus diákok munkáikat külföldön nyomtatták ki.

Érdekes, hogy - jóllehet az 1630-as években még nincs Patakon nyomda, de mintegy „átrakó állomása” a betűanyagnak, amelyet a közeli - távoli nyomdahelyekre szállítanak. A fejedelem nyomdaalapító tevékenységében Debreczeni Tamás⁶ segédkezett, aki igyekezett nyomtató legényt találni. Több próbálkozásáról tudunk, de nagyon nehezen sikerült „megfelelő” embert találni a tipográfiahoz. Végül átmenetileg egy betűöntő műhelyt állítottak fel az 1630-as évek végén, amely nagy intenzitással működött.⁷

1648-ban meghalt I. Rákóczi György, s ezzel a pataki nyomda igazi nagy patrónusát veszítette el. A fejedelemasszony azonban továbbra is támogatta a pataki kollégiumot, annál is inkább, mivel 1649-ben kisebbik fiával, Rákóczi Zsigmonddal Sárospatakra költözött.

A magyar puritánusok, köztük Medgyesi Pál és Tolnai Dali János⁸ a nyomda szorgalmazói, hiszen úgy gondolják, hogy hittételeiket is így tudják majd jobban terjeszteni. A nyomda azonban akkor indul meg, amikor többszöri kérés után Comenius Amos János végre ígént mond, és 1650-ben Patakra érkezik. Magával hozza Renius Györgyöt, aki a nyomda első igazi mestere lesz. Valóban jó szakember, így tehát igen megbecsülik, conventiojáról Rákóczi Zsigmond pontosan rendelkezik.⁹ Első munkája Comenius beközönlő beszéde volt,¹⁰ „A lelki tehetségel kiműveléséről” című, amelyet másik két beszéddel együtt adott ki a fejedelmi nyomda: „A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről”; „A háromosztályos latin iskola terve” címmel. Címlapján Comenius emblémája és jelmondata:

„Minden a maga törvénye szerint történjék; távol legyen az erőszak a dolgoktól.”¹¹

A nyomda első hat évében kizárólag Comenius könyveit adják ki. Így pl. a „Vestibulum” c. nyelvkönyvet, amely az 1648-ban Lesznóban kiadott kötet javított kiadása, s amelyet 1657-ben Lőcsén adnak ki magyar nyelven, s harmadik, negyedik kiadása ismét a pataki nyomda hírnevét öregbíti. Comenius könyveinek olyan nagy a keletje, hogy a „Janua” 1652-ben három kiadást ér meg. A könyv összes magyarországi kiadásainak száma: 31.

⁵ I. Rákóczi György levelezése Tolnai István sárospataki pappal. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1875. 1442. p.

⁶ Debreczeni Tamás A Tokaj-hegylajai Rákóczi birtok prefektusa

⁷ A később meginduló pataki nyomda szinte teljes betűkészletét itt állították elő, az adatok szerint az őlmot Krakkóból szereztek be.

⁸ Medgyesi Pál I. Rákóczi György udvari papja, Tolnai Dali János a Schola Patakiensis professzora

⁹ Az első pataki typographus fizetése nagyjából megegyezett egy várbeli másodkapitány fizetésével.

¹⁰ De cultura ingeniorum

¹¹ OMNIA SPONTE FLUANT; ABSIT VIOLENTIA REBUS

Comenius igen nagy gondot fordít a nyomda működésére, így a fejedelmi pártfogók segítségével a pataki nyomda a korszak egyik legjobban felszerelt, tipográfiailag bravúrokra is képes, kiváló tipográfust alkalmazó könyvkiadója. A nyomda felszereléséről igen pontos leltár maradt fenn 1666-ból, amely jelzi, hogy Comenius ottlétekor mire volt képes a nyomda. Gazdag betűanyag, az ún „czifrák”, két prés, sok nyomdai szerszám, betűszedő vas, ellentétben a korabeli nyomdákkal, amelyek rendszerint fából készült szedőfát használtak. A könyvkötő műhely a legkorszerűbb igényeknek is eleget tudott tenni, talán az egyik legjobb volt az országban. Az is külön érdekes, hogy a nyomda fel volt szerelve héber és görög betűkkel is. Összehasonlításképpen: a jóval nagyobb debreceni nyomda nem rendelkezett ilyenekkel. A kötetek díszítése nem gyakori ebben az időben, nem igen használják a „czifrákat”.

Renius György nyomdász tevékenységére a gyors, körültekintő munka jellemző. Műfajukat tekintve, főleg tankönyveket ad ki. 1652-ben Comenius tankönyveit nyomtatja ki: a Janua, Atrium és Vestibulum címűeket. Comenius régi terve, hogy tankönyveit képekkel illusztrálja, hiszen ezzel több érzékszervre hatva könnyebbé teheti a tanulást, nem sikerül, mivel Patakban nem talál fametszőt. Ez majd később az Orbis Pictus kiadásakor sikerül.

Tankönyveken kívül pedagógiai munkáit¹² is kinyomtatták, továbbá a tanuló ifjúság számára írt nevelő célzatú művei¹³ is megjelentek. Mivel látta, hogy a tanuló ifjúság szívesen olvas, kiadta humanista szerzők műveit is, saját előszavával látva el azokat. Így jutottak hozzá a pataki diákok Erasmus, Fortius műveihöz. Comenius az igazán jó művek olvasását fontosnak tartotta, s ezért például, hogy az olvasásra ösztönözzön, attól sem riadt vissza, hogy Fortius némely könyvét „ingyen” osztogassa.

A legnagyobb vállalkozás Comenius: „Orbis Pictus” c. művének kiadása lett volna, amelynek nyomtatását el is kezdték, de Comenius Sárospatakról való távozása miatt csak egy ívnyi jelent meg belőle. A teljes mű 1658-ban jelent meg Nürnbergben: Orbis Sensualium Pictus címmel, ragyogó, illusztrált kiadásként.

A műfajokról szólva a pataki nyomda számos teológiai művet is kiadott, nem ritkán hitvitázó beszédek, de van a kinyomtatott művek között latin nyelvtan is. A történelem és a irodalom ebben az időszakban csak csak egy - egy művel jelenik meg.

Comenius 1654-ben hagyja el az iskolát, a nyomdász még marad, de 1656-ban Renius György is eltűnik Patakról¹⁴ – sorsáról nem tudunk –, de olyan nyomdát hagy hátra, amely a korabeli legmagasabb színvonalon képes dolgozni. Húsz latin és tíz magyar nyelvű könyv marad utána.

Rozsnyai János, a nyomda második mestere követi elődje útját.¹⁵ Ő is elsősorban tankönyveket ad ki, így többször is Comenius műveit, de most már megjelennek más szerzők, pataki professzorok írásai is, így pl. Pósházi János és Buzinkai Mihály tankönyvei, polemikus, retorikai írásai.¹⁶ A nyomdában azonban nemcsak a „felsőbb „okta-

¹² Schola Pansophica, Hoc est Unversális Sapientiae Officina /1652/, Laborum Scholasticorum in Illustri Patakino Gimnasio Continuatio /1652/

¹³ Praecepta morum /1653/, Leges Scholae bene ordinatae /1653/

¹⁴ Egyes feltevések szerint Comenius után ment, mások szerint meghalt. Utóbbi az támasztja alá, hogy nevével többet nyomdaterméken nem találkozunk.

¹⁵ Rozsnyai János életútja is ismeretlen. Nem tudni, hol tanulta a mesterséget, mindenesetre kiváló tudója volt szakmájának. 1682-ben halt meg.

¹⁶ Pósházi János: Ars Catholica /1662/ Buzinkai Mihály: Institutionem Rhetoricarum Libri Duo /1658/

tás számára nyomtattak könyveket, hanem itt jelent meg 1659-ben A-Be-Ce címmel eddigi ismereteink szerinti a legrégebbi magyar ábécéskönyv. A könyv nem teljes, de a fontosabb kiadási adatok a kolofoonon megtalálhatók.

Nagyszámú doktori értekezést is kiadtak Rozsnyai idejében, a peregrinus diákok rendszerint disputációikat is itt nyomatták ki.

„ .. a nagyobb Tanuló Ifjak külömb külömb féle matériákról rövid Dissertációkat készíttettek, mellyek mindjárt kinyomtatódván, közönséges helyen megdisputáltattak, és mind a szorgalmatosságnak nagy jelei, mind a tanulásnak nagy ösztönei voltak.”¹⁷

A hitvitázó művek is jeles helyet foglalnak el a kinyomtatott művek sorában. Éles tollharc folyik ezekben az írásokban, az érvelés mesterei e művek szerzői, de az értékes gondolatok mellett nemegyszer hitbéli ellenfeleiket erősen szidalmazó stílusban is fogalmaznak a szerzők.

A Rozsnyai működtette nyomda nem marad el színvonalban elődjétől. Sőt talán még azt is mondhatjuk, hogy gondos szerkesztői munkával követi nyomon a művek megjelenését. Minden nyomdai felszerelést használ, amely a korabeli szedőműhelyekben használatos.

Lórántffy Zsuzsanna halála után a nyomda pusztulásnak indult. Egyrészt nem volt, aki szívében viselje a tanulóifjóság tankönyvvel való ellátásának ügyét, továbbá megszűnt a fejedelmi támogatás, másrészt a jezsuiták előrenyomulása miatt sűrűsödtek a felhők a sárospataki iskola és nyomda felett. A nyomdának többször menekülnie kellett, különböző helyeken raktározták a nyomda felszerelését, és elég hosszú ideig kellett várnia a „feltámadására”, egészen 1808-ig, amikor Szentés József huszárcapitány I. Ferenc császártól kiváltságlevelet kapván, újraéleszti a nyomdát.

Sárospatak mint iskola és nyomdahely, első fénykorát valóban Comenius ott tartózkodása alatt élte. Egy kiváló pedagógus-újító állította a nyomdát – segítőitársai közreműködésével – a célraorientált, hatékony pedagógia szolgálatába.

Comenius Sárospatakon olyan pedagógiai alapeszmék és gondolatok gyakorlati megvalósítására kapott lehetőséget, amely a korabeli pedagógia megújításának alapját képezte. Hatása azonban nemcsak a kortársak esetében mérhető, hanem az utókor pedagógiai törekvéseiben is nyomon követhető. Vannak követői és egyes kérdésekben más nézeteket vallók, vitáinkat a máig ható pedagógiai megújulási törekvések, – amelyekben egzakt módon kimutatható a Comenius hatás – eldöntik.

Comenius pedagógiai nézetei és újításai nemcsak úttörő jellegűek voltak, hanem saját korán túlmutatóak is. Hatott a mindenkori pedagógiai gyakorlatra, s a magyar szellemi életre is. Erősítette azok véleményét, akik a reformáció óta azt állították, hogy egy nép felemelkedése „kultúra” kérdése. Az ember nevelhetőségébe vetett hit Comenius pedagógiai optimizmusának része, nem új gondolat, de felszínre hozása és hangoztatása ebben a korban merész vállalkozás. A nevelés és oktatás összekapcsolása, s ezzel az ember „egyetemes fejlesztése” pedagógiájának alfája és omegája. Ennek kísérleti időszaka volt a Sárospatakon eltöltött négy év.

¹⁷ Szombathy János: A sárospataki református kollégium rövid története. Sárospatak, 1809. p. p.